

08 HAZİRAN 1992

10

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

10. Sayı

Atatürk Üniversitesi Basımevi-ERZURUM, 1991

SİBEVEYH'İN " KİTÂB " ININ ESKİ BİR KAYNAĞI VAR MIDIR ? (*)

Remzi BAALBAKİ

Çeviren: Doç.Dr. Süleyman TULÜCÜ

Nahivcilerin haberleri (ahbâr) ile ilgili kitaplar, Ebû Ca'fer er-Ru'âsî (öl.187/803)'nin bir rivâyetinden bahsederler. Buna göre, el-Halîl b. Ahmed (öl.175/791), onun kitabını istemek için birisini ona gönderir, bunun üzerine Ru'âsî, kitabı ona gönderir. Halîl onu okur ve sonra kendi kitabını yazar (vada'a kitâbehû) ¹. Bu kitaplardan bazıları da, İbn Durustevayh (öl.346/957)'in mevsuk rivâyetine istinaden, Ru'âsî'nin nahve dâir bir kitap yazan ilk Kûfeli nahivci olduğu yolunda Sa'leb (öl.291/904)'nin bir iddiasını naklederler ².

Yukarıdaki rivâyetlerin kaynaklarında Ru'âsî (veya Revâsî ; krş.Lisân, " r's " mad.)'nin kitabının adı geçmez, ancak Yâkût (öl.626/1229) ve Suyûtî (öl.911/1505), Ru'âsî'nin iddiasını zikrettikten sonra, bahis konusu

kitabın el- Faysal olduğunu söylerler ³. Bu, muhtemelen daha

(*) Ramzi Baalbaki'nin ZDMG (131/1 (1981), s. 114- 118) ' de çıkan, " A Possible Early Reference to Sibawaihi's Kitâb ? " başlıklı yazısının tercümesidir.

¹ İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, Kahire, 1348, s. 96;krş. Yağmürî, Nûru'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes, nşr. R. Sellheim, Wiesbaden, 1964,s. 279; İbnu'l-Enbârî, Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ', nşr. I. Sâmerâ'i, 2. baskı, Bağdad, 1970,s. 51; Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ', nşr. A.FRifâ'i, Kahire, 1936-38, XVIII, 22; Suyûtî, Buğyetu'l-Vu'ât fîTabakâti'l-Lugaviyyine ve'n-Nuhât, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, 1964-65, I, 82-83.

² el-Fihrist, s. 96; Nuzhe, s. 50; Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 122; Buğye, I, 82; krş. Tâcu'l-Arûs, " r's " mad.

³ Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 122; Buğye, I, 83. Zeccâcî (öl.337/948)'nin Mecâlisu'l-Ulamâ' 'sında (nşr.A.M.Hârûn, Kuveyt, 1962, s. 266) kitap,bir yerde, açıkça el-Faysal'ın yanlış bir şekli olarak, el-Faslî adı ile geçer. Bu hatâ, aynı

sonraki müelliflerin ortaya attığı bir tahmindir, çünkü daha eski kaynaklar, Ru'âsi'nin eserleri arasında el-Faysal'ı zikretmekle beraber, onun kitabının adını belirtmezler⁴.

Daha çok merak uyandıran ^{nokta} Ru'âsi'nin, kendi kitabını okuduktan sonra Halil'in yazdığını iddia ettiği kitaptır. Kaynaklar (Yağmürî (öl.673/1274)'nin, Merzubânî (öl.384/994)'nin Muktebes'ine yazdığı Muhtasar hariç, aş.bk.), Halil tarafından yazıldığı iddia edilen bu eser için herhangi bir isim vermezler. Maamâfih, Halil'e isnat olunan kitapların isimlerini araştırırsak, en azından kastedilmesi muhtemel olan eserlerin sayısını tahdit edebiliriz. İbnu'n-Nedîm (öl.385/955), Kitâbu'l-Ayn'a ilâveten, Halil'in aşağıdaki kitaplarını zikreder : Kitâbu'n-Nagam, Kitâbu'l-Arûz, Kitâbu's-Şevâhid, Kitâbu'n-Nakt ve's-Şekl , Kitâbu Fâ'itî'l- Ayn, Kitâbu'l- ikâ'. Başka yerlerde zikredilen diğer eserleri şunlardır : Kitâbu'l- Mu'ammâ ⁵, el-Cumel ⁶ ve avâmîl ⁷'e dâir bir kitap. Bu eserlerin isimlerine göre hüküm vermek (gerekirse), sadece Kitâbu's-Şevâhid, el-Cumel ve avâmîl'le ilgili eser, gramatik bir hususiyet taşımaktadır. Hattâ insan, şevâhid ve avâmîl'le ilgili eserlerin Halil'e isnadının mevsukiyeti üzerinde şüpheyne düşmektedir, çünkü bunlar, Halil gibi eski bir nahivciden daha çok, dördüncü asır nahivcilerine aittirler. Ayrıca, bu eserlerden herhangi birinin gerçek bir eser olarak ifade edildiği pek muhtemel değildir, zira onlar, gerçek eser ismi olmaktan çok, " kitâb " adı ile zikrolunacak derecede tanınmamış eserlerdir⁸. Bir kimsse, " vada'â kitâbehû " ibaresinin, Halil'in en önemli eserini ima etmesi de, son

eserin başka bir yerinde (s.269) de ortaya çıkar.

⁴ Buğye, I, 83. Ahbâr kitaplarında Ru'âsi'ye atfedilen diğer eserler şunlardır : Kitâbu'l-Vakf ve'l-İbtidâ' el-Kebîr, Kitâbu'l- Vakf ve'l-İbtidâ' es-Sagîr, Kitâbu Ma'ânî'l-Kur'ân ve Kitâbu't-Tasgîr (bk. el-Fihrist, s. 96; Nuzhe, s. 51; Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 125 ve Buğye, I, 83) Suyûtî de Kitâbu'l-İfrâd ve'l-Cem' (Buğye, I, 83)'i zikreder, Zubeydi (öl.379/989), bu eseri el - Cem' ve'l-İfrâd adı ile kaydeder (bk. Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, 1973, s. 125).

⁵ Zubeydi, Tabakât, s. 51.

⁶ Buğye, I, 560.

⁷ İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-Ayân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zemân, nşr. İ.Abbâs, Beyrut, 1968-72, II, 246; Kırş.Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, 1950-73, I, 381, burada bu kitabın " menhûl " olduğu söylenir.

⁸ Brockelmann'ın zikrettiği kitap adları için bk. Geschichte der arabischen Litteratur, Leiden 1937- 49, I, 98, Suppl., I, 159, yine burada bu eserlerin " kitâb " olarak zikredilmesi pek muhtemel değildir.

derece önemli ve şöhretli bir eseri ima ettiğini tahmin edebilir. Muhakkak Halil'e isnat edilen en önemli eser olan Kitâbu'l-Ayn da meseleye cevap veremez, çünkü o, nahıvden çok, lûgata dâir bir eserdir. Bundan başka, bu eserin gerçekten Halil'e isnadı şüphelidir⁹. Bu sebeple, bir kimse, Yağmürî¹⁰ tarafından nakledildiği vechile, Merzubânî'nin iddiasını nazar-ı dikkate almayabilir, ki bu rivayette ima edilen Halil'in kitabı, Kitâbu'l-Ayn'dır, özellikle diğer hiçbir kaynak, bu iddiayı teyit etmez. Ayrıca, bir kimsenin kastedilen eserin isminin bize ulaşmadığını düşünemeyeceği meydandadır, çünkü şayet bu eser, rivayetten anlaşılacağı üzere çok önemli ise, bir kimse, daha sonraki kaynakların onu zikredeceği ümidini taşıyacaktır.

Halil'in kitabı ile ilgili rivayetin belki en iyi izahı, bu kitabın hiçbir kimsenin değil, sadece Sibeveyh (öl.180/796)'in Kitâbı olduğudur. Bize kadar gelebilen çok eski bir kaynak olan el-Fihrist¹¹'te görüldüğü üzere, bu rivayete daha yakın bir bakış, bu izah şeklini destekleyebilir. Metin şu şekildedir :

وقال الرواسي بعث الى الخليل يطلب كتابي فبعثت به اليه فقرأه و وضع كتابه قال و في
كتاب سيبويه قال الكوفي بعث الرواسي

Metnin ikinci kısmı (kâle ile başlamaktadır) Ferrâ' (öl.207/822)'ya ait bir mütalaa olduğu halde, ilk kısmı Ru'âsi'nin iddiasıdır. Bu, en azından şunu mümkün kılar : Ferrâ'nın mütalaaındaki " Kitâbu Sibeveyh " kaydı, metnin ilk kısmındaki Ru'âsi'nin " kitâbehü " ifadesinin bir yorumudur.

Fikir verme bir yana, Sibeveyh'ten çok, Halil, Kitâb'ın müellifidir, Halil'in Sibeveyh üzerindeki etkisi küçümsenemez ve bu etki, Ru'âsi'nin Sibeveyh'in yerine Halil'in ismini zikretmesini kolaylaştırmıştır. Burada, " usûl ve mesâ'il Halil'den olmakala beraber, Sibeveyh'in Kitâb'ını telif etmek için kırk iki âlimin birlikte çalıştığı, bizzat Sibeveyh'in onlardan biri olduğu " ¹² yolundaki rivayet ileri

⁹ Bk.el-Fihrist,s. 64 v.d.; krş.Ibn Cinnî, el-Hasâis, nşr. M.A.Neccâr, Kahire, 1952-56, III, 288; Kiftî, İnbâh,I, 378; Mu'cemu'l-Udebâ', XVII, 46; Vefeyâtü'l-A'yân, II, 246; Suyûtî, Buğye, I, 559' ve el-Muzhir fi Ulûmî'l-Luğa ve Envâ'ihâ, nşr. M.A. Câdelmevlâ v.b., Kahire, ts., I, 76-91.

¹⁰ Nûru'l-Kabes, s. 279.

¹¹ el-Fihrist, s. 96; metni krş. Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 122 ve Buğye, I, 82-83.

sürülebilir. Her ne kadar bu rivayette zayıf noktalar varsa da (yani bu rivayet, Sibeveyh'in hizmetini küçümsemeye çalışan Kûfeli dilci Sa'leb'e hamledilir; ayrıca bu rivayet, usûl ve mesâ'ile işaret eder, o, daha sonraki dönemlerin bir ikinci asır eserine bir projeksiyonudur), en azından Halil'in Kitâb'ın müelliflerinden biri olduğu yolundaki bazı iddiaları ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Bu, Kitâb'la kastedilen ihtimali kuvvetlendiren, Ru'âsi'nin ifadesindeki " kitâbehû " kaydına ışık tutar. Ayrıca, bu izah şeklini kabul edersek, Ru'âsi'nin ismini vermediği Halil'in kitabı üzere mütalaa yürütmek ve bu sebeple bu rivayeti haklı göstermeğe çalışmak zorunda kalmıyacağız. Aslında, bizzat " kitâbehû ", büyük harfle, " Kitâbehû " şeklinde okunabilmektedir ki bu, Sibeveyh'in Kitâbına oldukça açık bir işaret sayılacaktır.

Ferrâ'nın Kitâb'daki el-Kûfi, Ruâ'si'yi ifade eder sözüne gelince, bir kimse, Sibeveyh'in, eserinde ¹³ Kûfeliere yaptığı dört atıftan herhangi birinin- bunlardan üçü, Kur'an kıraatına dâirdir-. Ru'âsi ile ilgili olduğundan emin olamaz. Maamafih, diğer taraftan, özellikle Ruâ'si'nin kendisinin bazı kıraatlarının olduğu ¹⁴ söylendiği için, böyle bir atıf ihtimali gözden uzak tutulamaz. Dayf, Sibeveyh'in, el-Kûfiyyûn ve Ehlul-Kûfe'yi zikredip te el-Kûfi'yi zikretmemesi sebebiyle, Ru'âsi'nin onun tarafından kastedilmediğini söylemekle yanlış neticeye ulaşır ¹⁵. Ferrâ', el-Kûfi'yi kullanırken, açıkça " el-Kûfi "

¹² el-Fihrist, s. 76. Kitâb'da beyan edildiği üzere Halil'in Sibeveyh üzerindeki tesirini belirten diğer ifadeler için bk. Sirâfi, Kitâbu Ahbârî'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn, nşr.F. Krenkow, Paris-Beyrut, 1936,s. 40; Suyûtî, Buğye, I, 552 el-İktirâh fi İlmî Usûlî'n-Nahv, Haydarâbâd, 1892,s. 101.

¹³ Sibeveyh, Kitâb, Bulak, 1316, I, 397,430,II,393,426. Ayrıca Sibeveyh'in kabih veya da'if olarak nitelediği bazı kıraatların Kûfeliere ait kıraatlar olduğuna dikkat etmek gerekir. Meselâ bk. Sâbeveyh'in luğa redî'i olarak nitelediği (I,233) Câsiye süresinin 21. âyetinin kıraatı, ki bu, üç muteber kariden ikisinin yani Hamza (öl.156/772) ve Kisâ'i (öl.189/805)'nin kıraatıdır; bk. Ebû Hayyân, et-Tefsîrül-Kebîr el-Musemmâ bi'l-Bahri'l-Muhit, Kahire, 1328, VIII, 47. Diğer bir örnek Bakara süresinin 102.âyetinin kıraatıdır ki Sibeveyh bunun da'if olduğunu (I,423) söyler ve bu, Kisâ'i (ve İbn Âmir'in) kıraatıdır; bk. İbnu'l-Cezerî, en-Neşr fi'l-Kiraâtî'l-Aşr, nşr.A.M.Debbâğ', Kahire, ts., II, 220. Yukarıdakilerle bağlantılı olarak şu bir gerçektirki, bizzat Kisâ'i'nin Ru'âsi'nin bazı kıraatlarını rivayet etmiş olduğu (revâ) söylenir, bk. İbnu'l-Cezerî, Ğâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ', nşr. G. Bergstraesser, Kahire, 1932-33, II, 117; krş. I, 536. Bk. bir de R.Baalbaki Arab Grammatical Controversies and the Extant Sources of the Second and Third Centuries A.H., Studia Arabica et Islamica : Festschrift for İhsân 'Abbâs, nşr. W. al-Ğadî, Beyrut, 1980,s. 2-4.

¹⁴ Ğâyetu'n-Nihâye, II, 116 : Ve lehû'htiyârün fi'l-kirâ'a yurvâ anhu; krş. Buğye, I, 83.

kelimesinin bir cins isim olmasından dolayı, bu ifade ve el-Kâfiyyûn ve Ehlu'l-Küfe gibi ifadeler arasında bir ayırım yapmayı açık bir şekilde kasdetmediği halde, Dayf, rivayetimizdeki Ferrâ'nın açıklamasını harfi harfine tam mânâsıyla alıyor görünmektedir. Ayrıca, Sibeveyh tarafından kullanıldığı üzere, el-Küfiyyûn ve Ehlu'l-Küfe, Ru'âsi ve öğrencilerini ¹⁶ veya onun kıraatlarını destekleyenleri ifade edemez mi ? Üzerinde durduğumuz rivayetin başka açılardan incelenmesi gerekir, bunlardan biri, Ru'âsi ve Halil arasındaki ilişkidir. Bu ilişki, her iki insanın da aynı hocalardan, yani Ebû Amr b. el- Alâ ¹⁷ (öl.154/770) ve İsa b. Omer ¹⁸ (öl.149/766)'den ders almalarından dolayı, hayal mahsulü olmaktan çok, (bizzat) kurulmuş bir yakınlığa benzemektedir. Diğer bir nokta, şayet Ru'âsi'nin rivayetinde ifade edilmişse, el-Faysal'ın mevcudiyetidir : Yâkût, gerçekten bu kitabın zamanında hâlâ okunduğunu (yurvâ) nakleder ¹⁹. Ayrıca, bu rivayet, konu dışından getirilen şu delille desteklenebilir : Muberrred (öl.285/898) şöyle der : İnsanlardan bazılarının iddialarına göre, Ru'âsi, nahve dâir bir kitap yazmış ve onu Basra'nın âlimlerine göstermek için Basra'ya gitmiş fakat kendisine iltifat edilmemiş veya Basralı âlimlerin nahiv hakkında ne kadar çok bilgi sahibi olduklarını anladığı zaman, eserini arz etmeye cesaret edememiştir ²⁰. Şayet bu rivayetin ayrıntıları ve Basralı meşhur bir âlim olan Muberrred'in Ru'âsi'ye karşı muhtemel peşin hükmü ²¹ bir tarafa konsa bile, bu

¹⁵ Ş.Dayf, el- Medârisu'n-Nahviyye, Kahire, 1968, s. 153-54.

¹⁶ Onun öğrencilerinden bazıları Çâyetu'n-Nihâye (II, 117)'de zikredilir; şüphesiz, bunlar arasında yetkili Kûfeli kari Kısâ'î (bk. yukarıda, dipnot 13) de vardır. Onun Sibeveyh'le olan meşhur münakaşası, Mes'ele Zunbûriyye'de kaydedilir.

¹⁷ Ru'âsi için krş.Çâyetu'n-Nihâye, II, 115; ve Halil için krş. Nuzhe, s. 45 ve İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbârî Men Zeheb, Kahire, 1350, I, 277. Ayrıca Ferrâ'nın Ma'ânî'l-Kur'ân (nşr. Necâti v.b.,Kahire,1955-72)'ında yer alan, Ru'âsi'ye yapılan altı atıftan dördünü dikkatle inceleyiniz: Ru'âsi'nin, Kur'an'daki bir kelimenin mânâsını (II,289,357) veya bir beyitteki bir edatın kullanılışını (II, 371) veyahut ta bir beytin okunuşunu (III,61) Ebû Amr b. el-Alâ'dan sorduğu söylenir. Diğer iki zikir, Ru'âsi'ye övgüyü ihtiva etmektedir ki bunlarda onun fazilet sahibi (I,9), güvenilir ve itimada layık (III, 292) olduğu ifade edilir.

¹⁸ Ru'âsi için krş. Zubeydi, Tabakât, s. 125; ve Halil için krş. Vefeyâtü'l-Ayân, III, 386; Sirâfi, Ahbâr, s. 31.

¹⁹ Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 125.

²⁰ Aynı eser, XVIII, 123; krş. Buğye, I, 83.

²¹ Meselâ Ferrâ', iki vesile ile Ru'âsi'nin Basra'ya gittiğini iddia ederken, Muberrred, onun Basra'da bilinmediğini : Mâ urife'r-Ru'âsi bi'l-Basra (belki hiçbir zaman Basra'ya gelmediğini ?) söyler. Aynı şekilde, Muberrred, Ru'âsi'nin

rivayet, içerisinde temel genel bir unsur bulunduğu için, gerçekten bizim rivayetimizi destekler: o, Ru'âsi'nin Basralı muasırları ile ilgisi nokta-i nazarından, bize Ru'âsi'nin kitabından bahseder, onların en meşhuru, ancak Halil ve Sıbeveyh olabilir.

Şayet bizim izah şeklimiz doğru ise, Ru'âsi'nin rivayeti, Kitâb'a, bilinen en eski atıflardan biri olarak kabul edilebilir. Herkesçe teslim olunacağı veçhile, Ru'âsi'nin rivayetinin diğer kaynaklardaki materyale (kitap isimleri, diğer rivayetler v.s.) aykırı araştırmaya dayanan muhtemel bir yorumunu sunmakla beraber, bu neticenin, şüphenin ötesinde doğru olduğu isbat edilmiş olamaz.

kitabından bahseden rivayetin sihhatinden şüphe ediyor görünmektedir, bu sebeple bu kitabın gerçekten mevcudiyeti şüphelidir, bununla beraber Sa'leb, hiç olmazsa Küfeliiler için onun önemini vurgular ; krs. Mu'cemu'l-Udebâ, XVIII, 122-23.

İlave edilebilir ki, Ru'âsi'ye Basralı muasırları üzerinde önemli bir etki isnat edilmesi, muhtemelen, sefelelerinin hizmetini abartmak isteyen daha sonraki Küfeliilerin işidir. Bu, Basralı Ebû Hâtîm es-Sicistânî (öl.255/869)'ye atfedilen şu ifadele görülebilir : " Kûfe'de Ebû Ca'fer er-Ru'âsi adlı bir nahivci vardı, onun bilgisine ilgi gösterilmez ve o, pek önemli bir nahivci değildir... ve Küfeliiler onunla övünürler ve ilim ve kıraatlarından çoğunun ondan alındığını iddia ederler " ; krs. Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibu'n-Nahviyyîn, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, 1955, s. 24; es-Suyûfî, el-Muzhir, II400. Bununla beraber, bizzat Ebû Hâtîm, Basralılar ve Küfeliiler arasındaki haksız mukayesesinde açıkça görüldüğü üzere, pek tarafgir değildir; bk. Merâtib, s. 27,90.

Ayrıca, müelliflerin, Ru'âsi'nin öğrencisi Kisâ'i'ye, Ru'âsi'nin öğrencisi Kisâ'i'ye, Ru'âsi'nin hatalar yaptığı ithamını (Zeccaci, Mecâlisu'l-Ulemâ, s. 270) ve onun diğer öğrencisi Ferrâ'ya, Kisâ'i'nin öğrencisi olmak için Ru'âsi'den aldığı bilgileri attığı (a.g.e.,s.269-70) sözünü isnat ettiklerini öğrendiğimiz zaman, kaynaklardaki materyal, birbirine zıt düşer. Bu tezat yüzünden, Blachère'nin, Ru'âsi'nin " Kûfe mektebinin kurucusu " olduğu görüşü (" Abû 'Amr Zabbân b. al-'Alâ' ", El, Leiden, 1960, I, 105) veya Fleisch'in, Ru'âsi'nin " Kûfe nahiv çalışmaları kurucusu " olduğu yolundaki iddiası (bk. Esquisse d'un Historique de la Grammaire Arabe, Arabica, 4 (1957), s. 8; krs. bir de A. Emin, Duha'l-İslâm, Kahire, 1935, II, 285) kabul edilemez. Bu görüşler, eski rivayetleri incelerken yapılması icap eden gerekli tenkidi muhakemeden yoksundur.